

נוף של שיבה

סדק

נינה ואלרי קולובראטניק
מאנגלית: תומר גרדי

כתב־עת לנְכֻזָה שְׁכָאן

לקראת שיבת פליטים פלסטינים
גיליון 6, מאי 2011

מבראשית היה נוף הארץ, הגיאוגרפיה שלו וגבולותיו, הבסיס עליו התנהל הקונפליקט הישראלי-פלסטיני. נישול, כתיבה-תוך-מחיקה, התביעה על האדמה, ממוקמים בשל כך בלבו של הקונפליקט. ניתוחן של השכבות – אלה הגלויות ואלה הנסתרות מן העין, שמעצבות את הנוף העכשווי – חושף את הגיאוגרפיה של המקום כזירה מורכבת של כוחות פוליטיים ומרחביים, שבה נמחק הנוף הפלסטיני על-ידי כתיבתו מחדש של ההווה הישראלי. השכבות המרובות של הגיאוגרפיה הישראלית-פלסטינית, מטענן, כמו גם ההבנה לפיה כל שיבה תרחש בתוך המציאות שהבנתה מחדש, ושתמורות חלו על מרחביה, משמעותה שעלינו לעבוד בכוונה תחילה תוך תשומת לב לנוף כפי שהוא היום, ולהגיב לתצורותיו ולתבניותיו. את הנוף הזה יש לאתגר – לערער עליו ולהגדירו מחדש. אם עד כה היה הטבע כלי להסוואתו של עבר בלתי רצוי, כעת עלינו להפוך את צורת הפעולה הזו על פיה. על הטבע להשיב ולחשוף את אותו עבר. לא כמו אופיו המונומנטלי והחד משמעי של עבר בנוי מחדש, פְנוף מגולם פוטנציאל מעודן, המשפיע על האופן שבו מקום נתפס בעינינו. במקרה כזה, על מטרטנו להיות לא בנייה מחדש של העבר, או השלכתו של העבר אל העתיד, אלא להבין שיבה כתהליך מתמשך שזמן התרחשותו הוא ההווה. אל לנו לצמצם שיבה מרחבית למצבות זיכרון סמליות, או לבנייתם מחדש של הכפרים בתצורותיהם המקוריות. מעשה כזה יהווה התעלמות משישים שנות היסטוריה, התכחשות למציאות ולתנאים הנוכחיים. שכבתו של העבר משמשת נקודת התייחסות ונקודת מוצא לשיבה אל ארץ אשר בינתיים נהפכה זרה, אולם, בה בעת, על הפרקטיקה של השיבה המרחבית להיות מכוונת כדי להבטיח שהעבר אכן עבר, ושהפליטים הפלסטינים שוב יכולים לחיות בהווה.

שלא כמו כפרים פלסטינים רבים אחרים, המגודרים ומכוסים בצמחייה, אדמותיו החקלאיות המוחרמות של פְפָר ענאן משמשות עדיין למטרותן המקורית ועודן מעובדות, גם היום, וזאת על-ידי קיבוץ ישראלי אחד ושני מושבים (תרשים 1). חלקות אדמה קטנות ושימוש רב-יעודי הוחלפו כעת בנוף חקלאי מעובד בקנה מידה גדול (תרשים 2). למרות מה שעל פניו נראה כשִכְתוּב־מְן-היסוד של הנוף, מבט קרוב יותר מראה שרבים מגבולות החלקות החקלאיות חופפים לאלה של ימים קדומים. בכל מקום בו לא נראית לעין סיבה הגיונית, טופוגרפית, לסטייה מהגבולות הישירים של החלקות, יש צורך לחפש את הסיבות לאותה סטייה, בעברן. בנוף נצרכו במיוחד גבולותיו החיצוניים של אדמות

הכפר. שלא כמו במקרה של גיאוגרפיה פוליטית, אולי נגדע כאן הנוף מן הזיכרון, אם כי לא מן העבר. סימניו של העבר גלויים. גלויים, אם כי סמויים מעין (תרשים 3).

אם ניקח בחשבון שתהליך שיבתם של פליטים פלסטינים לישראל יתממש בצורות שונות, ושיבה בקנה מידה נרחב אינה סבירה אחרי שישים שנה,¹ או אז מתעורר הצורך בקשת רחבה של אופני השיבה. במטרה לפתח אסטרטגיה שתשען על דפוסי שימוש באדמה, אם נוכחיים ואם קודמים, ועל מנת להציע פרקטיקות שונות של שיבה, כאלו שתוכלנה לאפשר לשבים לכוון מחדש יחסים אותנטיים ושורשיים עם אדמתם, פיתחתי תפיסה לעיבוד מחדש של האדמה החקלאית של כפר ענאן. האזור שאותו בחרתי, במסגרת אסטרטגיית השיבה הזו, אינו זהה לגבולותיו הקודמים של הכפר.² האסטרטגיה המותווית כאן, כוללת רק את אותם האזורים בהם שינויו של הנוף, כמות שהוא היום, נראה מעשי ופרודוקטיבי. אדמות הכפר משמשות כיום למטרות שונות, ללא מאפיינים אחידים. על מנת לבסס קשר גלוי בין הצעתי לבין הכפר כפי שהיה בעבר, וכדי להראות את הממדים המקוריים של אדמותיו, בחרתי אזורים מצפון ומדרום לדרך הראשית כאזורים המיועדים לתכנון. אזורים אלה קשורים זה לזה הן בייעודם השימושי המשותף והן בתפיסה חזותית אחידה. מצפון, בחרתי בנחל כציר שלאורכו מסודרים השדות השונים. מדרום, במישור, השדות ערוכים לאורכו של שביל מרכזי אשר היום נמחק מהנוף. את הכיכר המרכזית לשעבר של הכפר, שנמצאת במקום בו היום עובר הכביש הראשי, בחרתי להחיות כדי שתשמש כשער הכניסה הראשי אל תוך הנוף המשגשג החדש (תרשים 4, 5).

שכבות עבר מתמזגות אל תוך המתווה, כאשר הן משמעותיות עבור הישום וההבניה של נופים של שיבה במקום (תרשים 6). בנוסף לכך, זיכרונות מהווה כפר ענאן ואדמותיו, כמו למשל אלה אותם תעד במפה חסן אחמד מגסור – בנו של מחתאר הכפר, אשר חי בכפר עד גיל חמש-עשרה – יהיו גם הם נוכחים, הן

1 Sari Hanafi, "The Sociology of Return: Palestinian Social Capital, Transnational Kinships and the Refugee Repatriation Process", in Eyal Benevisti, Chaim Gans, and Sari Hanafi (eds.), *Israel and the Palestinian Refugees* (Berlin, Heidelberg, and New York: Springer Verlag, 2007), pp. 3-40.

2 התמקדותי רק בחלק מהכפר ואדמותיו, אין בה כדי להטיל ספק או להימנע מלהכיר בזכויות הקניין של הפליטים על השטח המוחרם כולו. הבחירה באזור זה לתכנונה של השיבה מוכתבת על-ידי הצורך בפיתוחה של אסטרטגיה של שיבה המתייחסת למחיקתו של העבר, כמו גם לשינויים שבהווה, באזור חקלאי שבו פוטנציאל לצורות שימוש חדשות.

בשלבי התכנון והן בשלבים הסופיים של אסטרטגיית השיבה.

נופים של שיבה הוא רעיון המאגד בתוכו צורות שונות של עיבוד ושימוש בחלקות חקלאיות שונות בגודלן, אופן עיבודן, היבולים הגדלים בהן, כמו גם בתכיפות הביקורים שנדרשים מאלה המעבדים אותן. צורות שונות של עיבוד חקלאי, כאלו המתאימות לצרכים פרטיים, כמו גם לשימוש ציבורי ומסחרי, מצריכות מידות שונות של עבודה ומאמץ. צורות ואופני העיבוד השונים של הקרקע יאפשרו לפליטים השבים לבחור את סוג הגידול המתאים לפרקטיקת השיבה בה בחרו (תרשים 7). גן הירק הרב-עונתי לדוגמה, שגודלו 100 מטר מרובע, יכול, בעיבוד רב-שנתי, לספק את צרכיה של משפחה שלמה. גן ירק שכזה נדרש לטיפולם תכופים בשל צרכי השקיה וריבוי זמני הקטיף והשתילה. הגנים השונים מופרדים זה מזה לא בגדרות, כי אם בשבילים. לכל שלוש גנים מוקצת חלקה ריקה ובה יחידה לייצור זבל אורגני ומחסן, בו יאוחסנו כלי העבודה, זרעים, וסלי קטיף. חלקות פנויות אלו מקושרות לציר התנועה המרכזי, בנתיבים רחבים דיים כדי לאפשר משלוחים והובלת היבול לבתים.

הקמת גן ירק של סוף שבוע גמישה יותר, הן באופן חלוקת האדמה והן בצורת עיבודה. כאן, יכול כל אחד או אחת לקחת לעצמה מספר חלקות של 4 x 4 כרצונה. ניתן לחבר את החלקות זו לזו, ותוך כך להעלים את השביל הפנימי המפריד בינן וליצור תווי שימוש מרובים ונוף של גן, ששימושו מגוונים. ייתכן שטיפול שבועי עשוי להיות בלתי אפשרי עבור אחדים מהמשתמשים בחלקות אלו, ולכן ניתן לטפל בהן פעם בשבועיים, ואף לשכור את שירותיו של גן, שישקה את החלקות ויטפל בערוגות. בעוד שגן הירק הרב-עונתי יכול לשמש משפחה למשך מספר שנים, חלוקתם ועיבודם של גני הירק של סוף השבוע צריכים להיקבע מחדש מדי שנה. עונת השתילה החדשה תלווה בפסטיבל של החלפת זרעים, שתילה וחלוקה מחודשת של שטחי הגן.

צורת עיבוד נוספת, המצריכה טיפול תכוף אף פחות, היא המטע הקהילתי. במטעים מטפלים גננים במשרה מלאה, בעוד שאת היבול יכול לקטוף כל אחד מהשבים, גם אלה המבקרים באזור רק לעיתים רחוקות אך מעוניינים לקחת חלק באותו נוף של שיבה. כאן יישתלו העצים בחלקות מרווחות של 7 x 7, כך שיוכל המטע להוות גם מקום בילוי לשעות הפנאי, כמו למשל טיול שלאחר יום העבודה, או פיקניק משפחתי של סוף שבוע. העצים לא נטועים בצפיפות ובשורות, אלא מפוזרים באופן טבעי יותר ואקראי, ומטילים צל המברך את הבאים. כך מהווה המטע

הקהילתי אתר בילוי נעים בזמן פריחה, בזמן הבשלת הפרי, או בעת קטיף. במתכוון אין במטעים המשותפים שבילים מסומנים. כך יכול המבקר לבחור לו את דרכיו בחופשיות, כמו בתוך גן פרטי ולא כמו בפארק ששביליו מסומנים ומוגדרים. מטרתה של מחווה זו איננה מסתכמת ביצירת אפשרויות לשיטות נעים בין העצים או לבחירה של מקום ראוי לפיקניק, היא מטפחת תחושת שייכות, קשר אל מרחב שהשימוש בו והביקור בו חופשיים. שימוש זה הנו חשוב במיוחד עבור אלה שאינם מעבדים חלקה משל עצמם. דרך הגשת עזרה בזמן הקטיף, כמו גם דרך טיולים במטעים המשותפים, מוזמן המבקר המזדמן לחוש שהיא או הוא אינם אורחים בלתי קרואים. בתאריך שייקבע מראש, הפרות הנתורים שלא נקטפו או נאספו, ייקטפו על-ידי הגננים ויימכרו בשוק שבנקודת הכניסה.

שלא כמו גני הירק הרב-עונתיים, אלה של סוף השבוע או המטעים הקהילתיים, מיועדים המטעים והשדות הקטנים לשימוש חקלאי, בעיקר לשימוש מסחרי. מטעי הזיתים והפרדסים הקטנים מעובדים על-ידי חקלאים פרטיים המוכרים את תוצרתם בשוק המקומי. במקום שבו עולים על גדותיהם הנחלים, יישמר תוואי שתילת עצים בחלקות של 7 x 7. בחודשים הגשומים אפשר יהיה לשתול ירקות בין העצים. דרכי עפר ושבילים חקלאיים יידרשו עדיין עבור המטעים והפרדסים הפרטיים, כך שההבדל בין השטחים החקלאיים המשותפים לבין אלה הפרטיים ניכר מיד לעין כל מבקר, גם כאשר אינם מגודרים.

שדות החקלאים הזעירים משתרעים על שלושה דונם כל חלקה. הם מוקפים דרכים הנחוצות כדי לאפשר גישה של מכונות חקלאיות אליהם ומשמשות גם כחלק מרשת הדרכים הציבורית באזור. שדות אלה מהווים את האזור המעובד הגדול ביותר. חולקים אותם מספר מצומצם של חקלאים, והאינטנסיביות של עיבודם היא מהנמוכות יותר – חריש, זריעה, קציר.

גני הירק הרב-עונתיים ואלה של סוף השבוע, כמו גם המטעים המשותפים, מאורגנים כולם סביב שלושה מרחבים ציבוריים גדולים. כלי עבודה וציוד אחר לעיבודה של חלקה ניתן לשאול מהמחסנים במקום. המרחב הציבורי הנמתח מצפון לכביש הראשי, במקום בו עמד בעבר כיכר הכפר, יוצר את הכניסה הראשית אל אזור הנוף היצרני ואל הריסותיו של הכפר הישן, דרך מטע שקדים קהילתי. במרחבים ציבוריים אלה יתקיים גם שוק של תוצרת מקומית עונתית וכן מרכז מידע (שם ניתן להירשם לקבלת חלקה של ירק, להזמין את שירות הגננים, וכו'). מאחר שכל אחד מאותם המרחבים מוקף במטע ציבורי,

ניתן יהיה לשתול עצי פרי שייטמעו בהדרגה, מאזור המטעים אל תוך המרחבים הציבוריים. כך יסומנו שוליהם של המרחבים הציבוריים רק על-ידי ריצוף שונה.

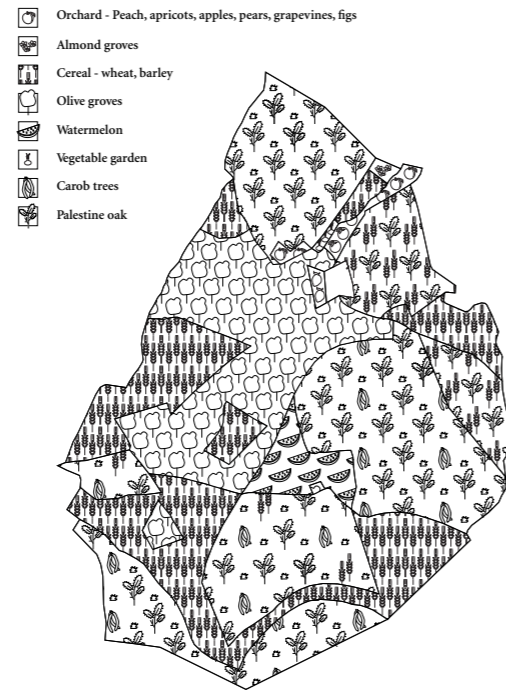
באמצעות חלוקת שטחים ושיטות עיבוד שונות, כמו גם התייחסות לתנאים טופוגרפיים ומבניים, יובחן האזור החדש מסביבתו ישרת הזווית, החד-תרבותית, שמיקומה וארגונה נקבעת על-ידי שיקולים של מקסום רווחים ועיבוד מכני. ריכוזן של הפעילויות החקלאיות היום בנקודה הגבוהה ביותר שבגבעות סביב, יפגוש בעמקים נוף מושך עין ופרודוקטיבי (תרשים 8, 9 ו-10). השבירה במראה הנוף תחשוף לא רק את השימוש השונה באדמה, אלא גם עבר אחר, שונה מהעבר אותו מתעמלנים היום. אסטרטגיית מחיקתו של העבר על-ידי טבע המולבש עליו, מתהפכת כאן על-ידי חשיפתו של העבר דרך טבע פרודוקטיבי. נראותו של הטבע החדש מאתגר את העין המתבוננת וקורא עליה תיגר, לחפש את סיבת אחרותו, בעוד הוא מאפשר לה או לו שוב לחזות בנוף שהוא מעשה ידי אדם. הרעיון של **נופים של שיבה**, כפי שהוא בא לידי ביטוי בדוגמה של כפר ענאן, מחבר פרקטיקות אינדיבידואליות של שיבת הפליטים עם הנוף הפרודוקטיבי. כך הוא מחפש להמיר מציאות מתמשכת של העדר בתהליך שבהווה, ולהציג אפשרות אחת מיני רבות של שיבת פליטים שאותה יש לבחון. יצירת בסיס לדיון אמיתי, המתבסס על נוף הארץ כמות שהוא כיום, הוא שלב הכרחי לקידומו ופיתוחו של השיח הפנימי בין פלסטינים אודות שיבת פליטים, כמו גם זה שבין פלסטינים וישראלים. רק תפיסה של נוף, שלוקחת בחשבון לא רק את השינויים הבלתי נמנעים על הארץ במהלך שבעים השנה האחרונות, אלא גם מגלה את פלסטין החקוקה בו ושבו היא נמצאת, תוכל לאפשר שיבת פליטים פלסטינים אל המקום שהיום הוא ישראל.

מאמר זה מבוסס על עבודת התזה "כפר ענאן: דימויים של נוכחות בנוף של העדר. קריאה מחודשת של המרחב בשאלת הפליטים הפלסטינים", במסגרת לימודי ארכיטקטורה ב-Graz University of Technology 2010.

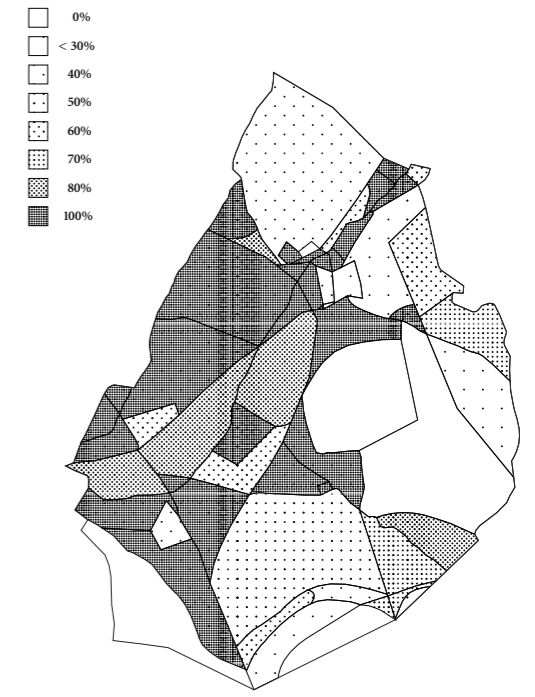
Field division and land use 1942

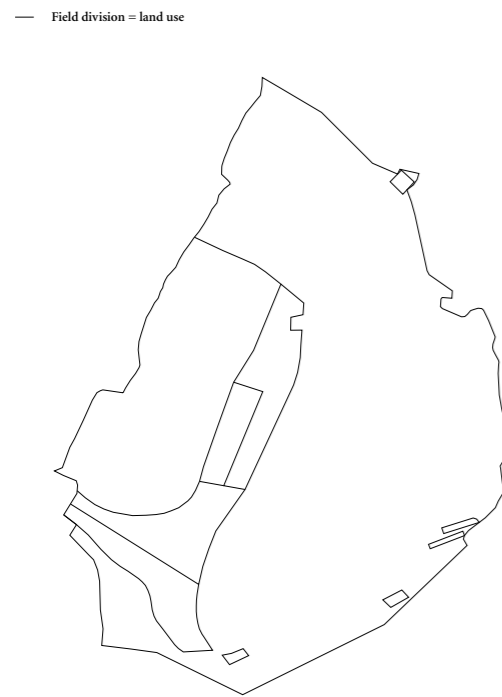
Land use 1942

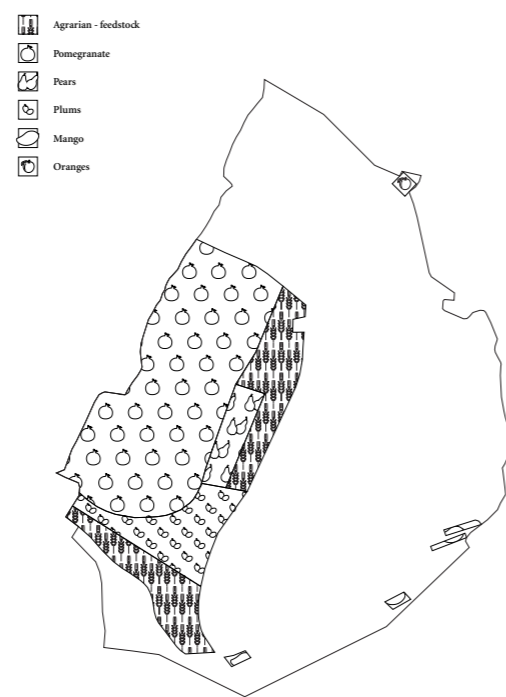
Field division 1942

Intensity of cultivation 1942

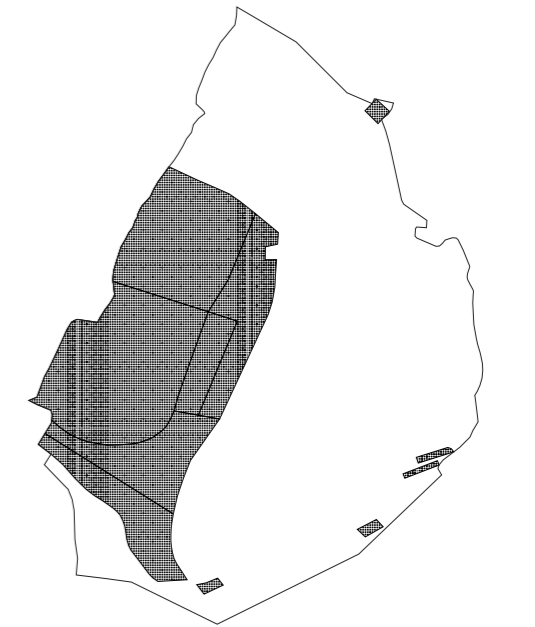
Field division and land use 2010

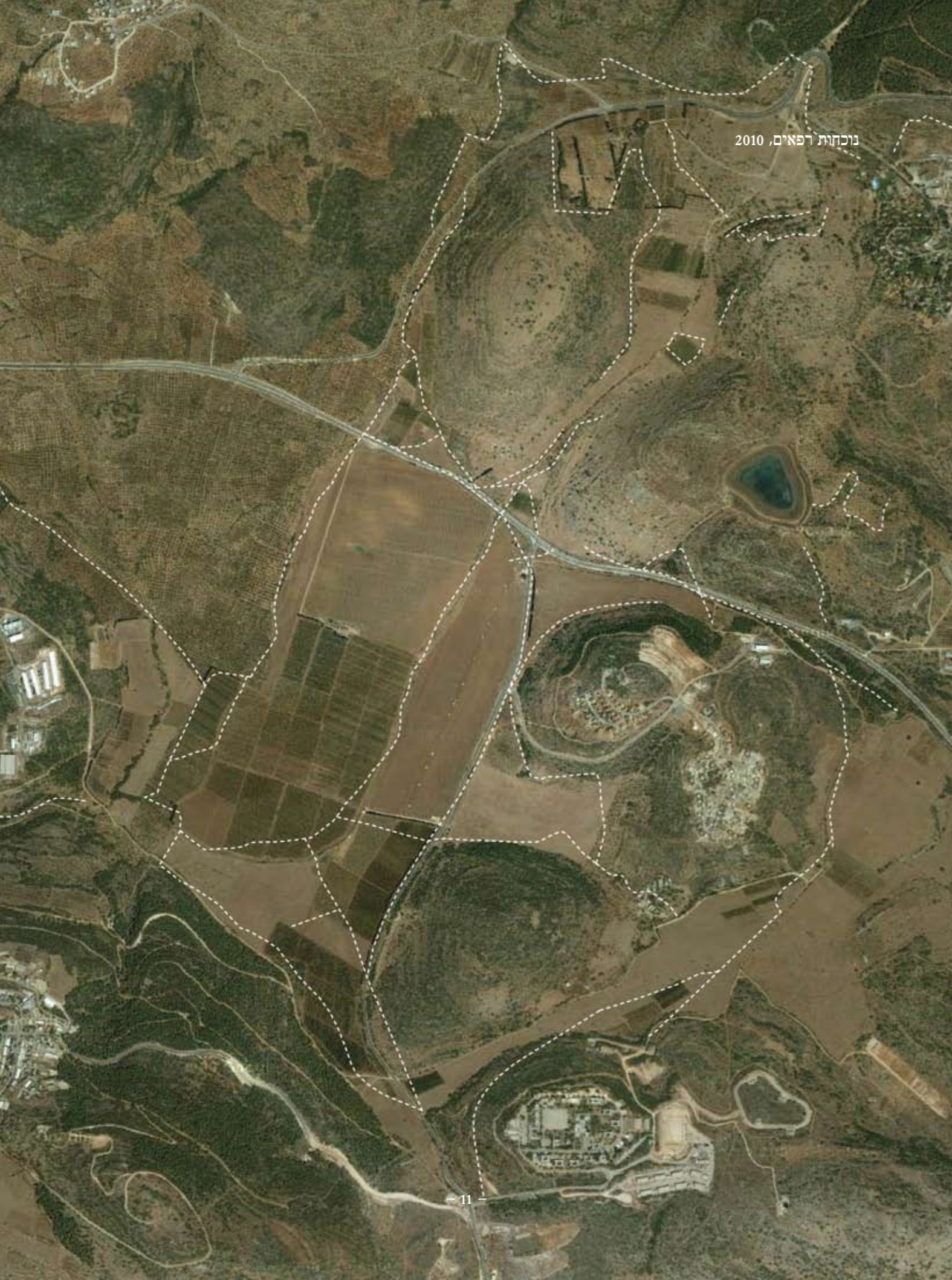
Land use 2010

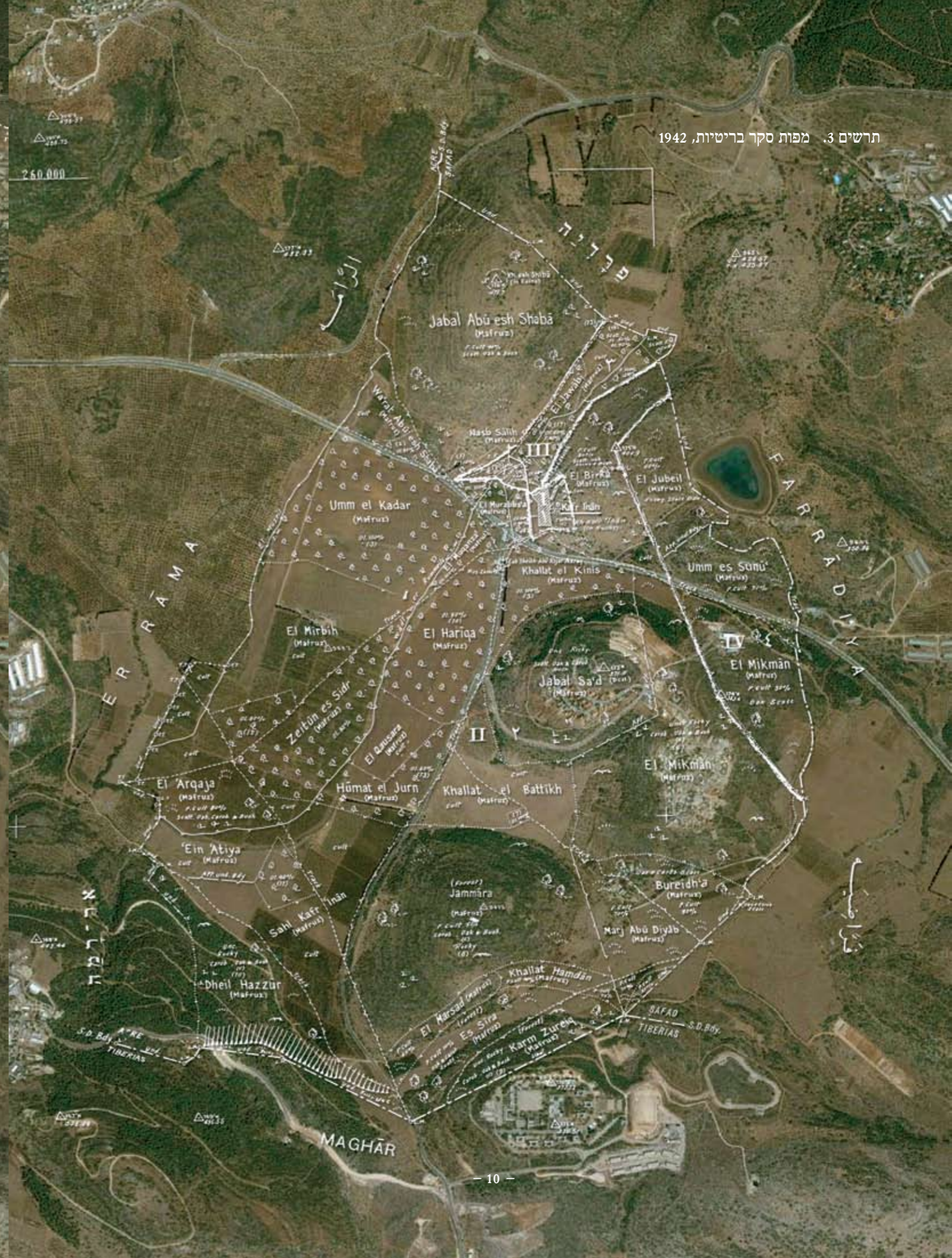
Field division 2010

Intensity of cultivation 2010

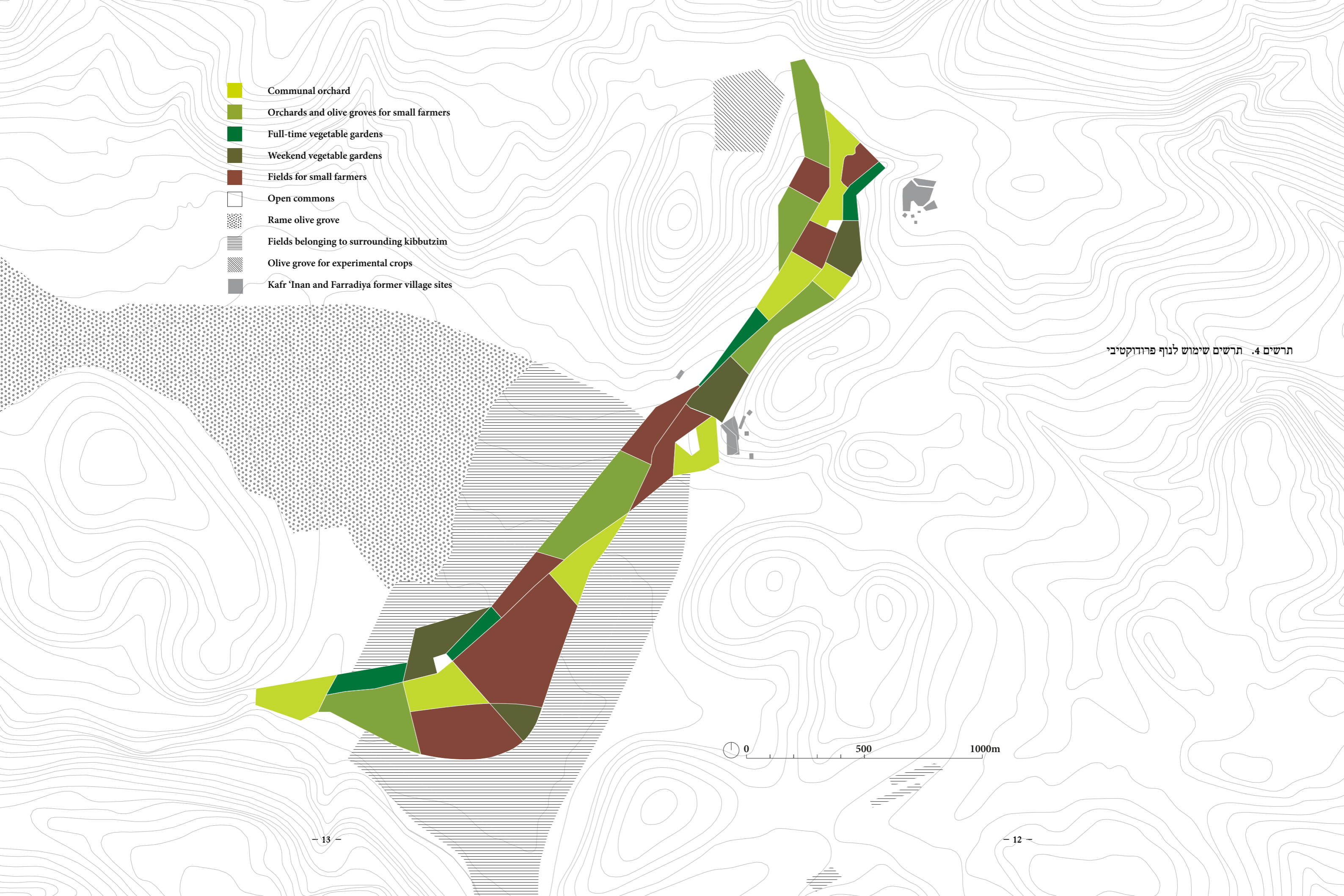

נוכחות רפאים, 2010

תרשים 3. מפות סקר בריטיות, 1942

- Communal orchard
- Orchards and olive groves for small farmers
- Full-time vegetable gardens
- Weekend vegetable gardens
- Fields for small farmers
- Open commons
- Rame olive grove
- Fields belonging to surrounding kibbutzim
- Olive grove for experimental crops
- Kafr 'Inan and Farradiya former village sites

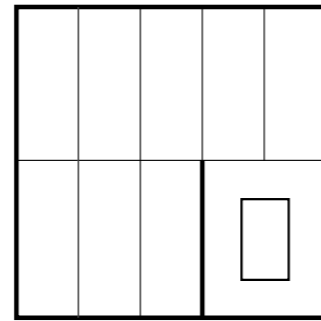
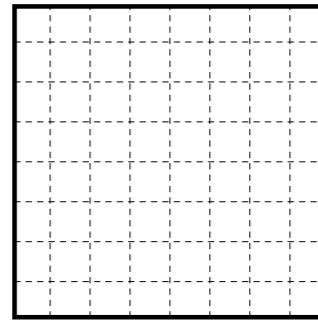
תרשים 4. תרשים שימוש לנוף פרודוקטיבי

- 1 Kafr 'Inan
- 2 Farradiya

תרשים 5. רשת דרכים

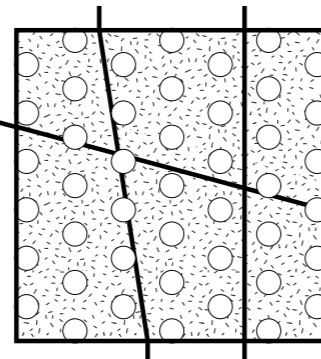
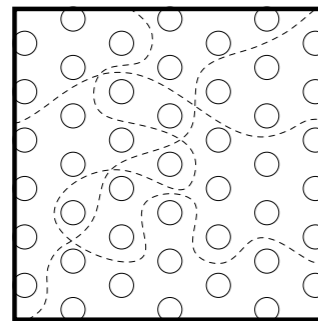

Weekend vegetable garden
For personal use
variable sizes of vegetable plots
in a 4 x 4 m grid

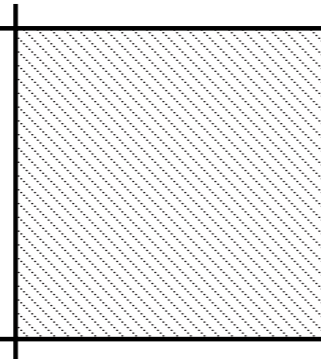
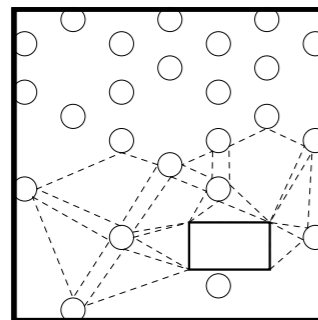
Full-time vegetable garden
For personal use
one open plot for every 30
gardens with composting
facility + storage sheds
100 m²

Communal Orchard
For personal use and local trade
Area from 3.5 to 5 hectares
Trees planted within
7 x 7 m grid pattern

Orchards and olive groves
for small farmers
local trade
variable sizes
average 1.5 hectares

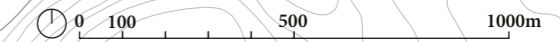
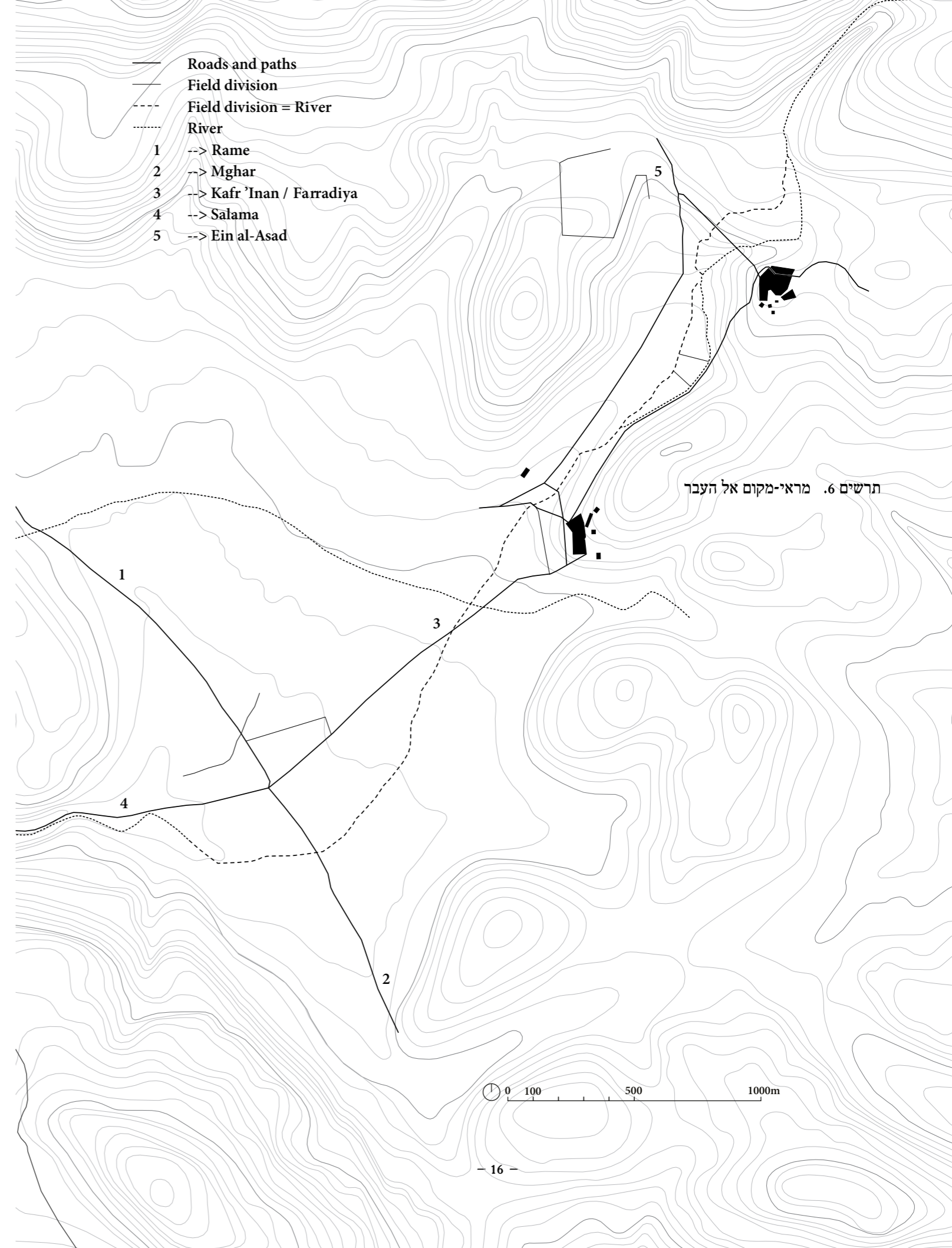
Commons
Market, administrative offices
and information, storage and
toll depot

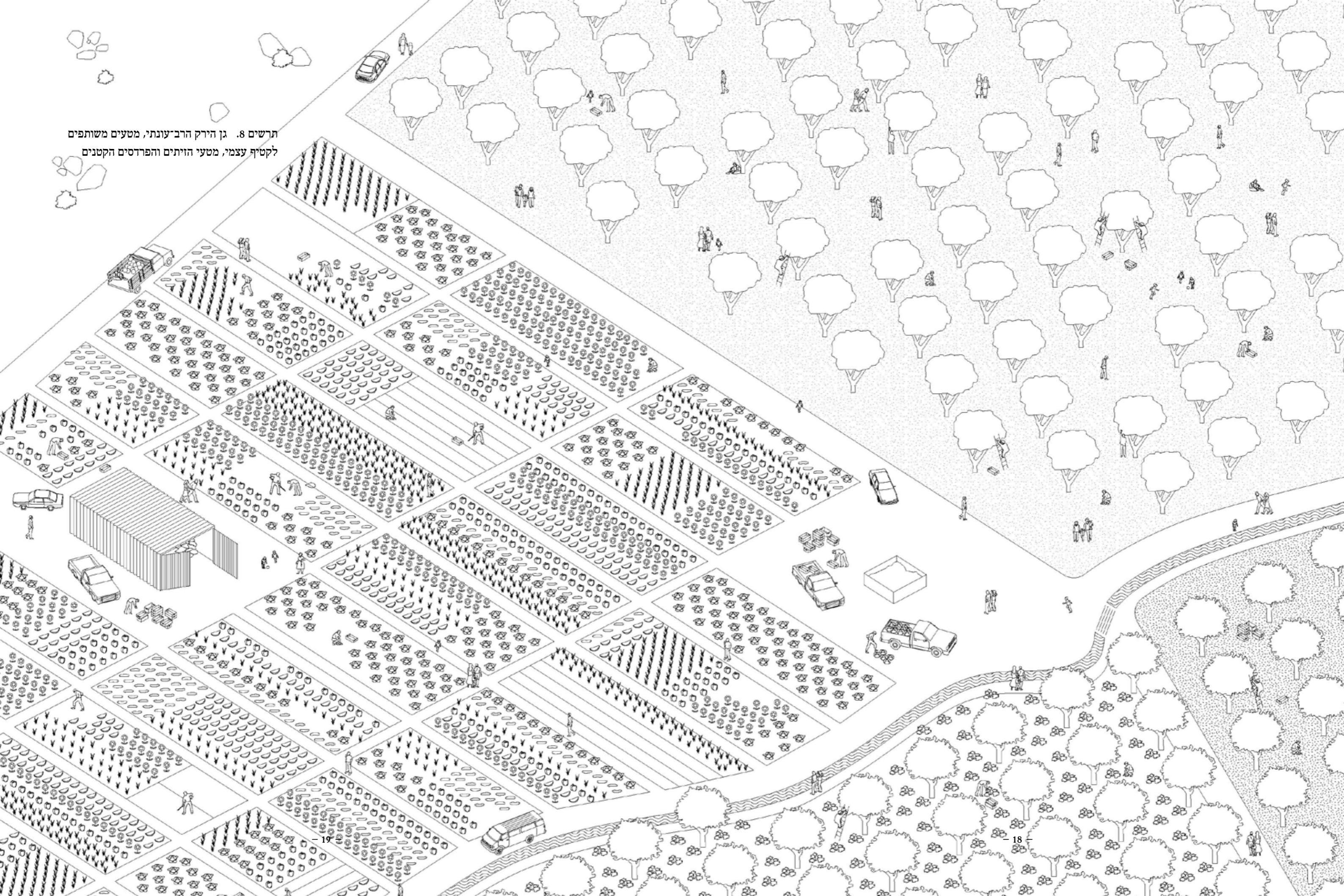
Field for small farmers
regional trades
ca. 3 hectares

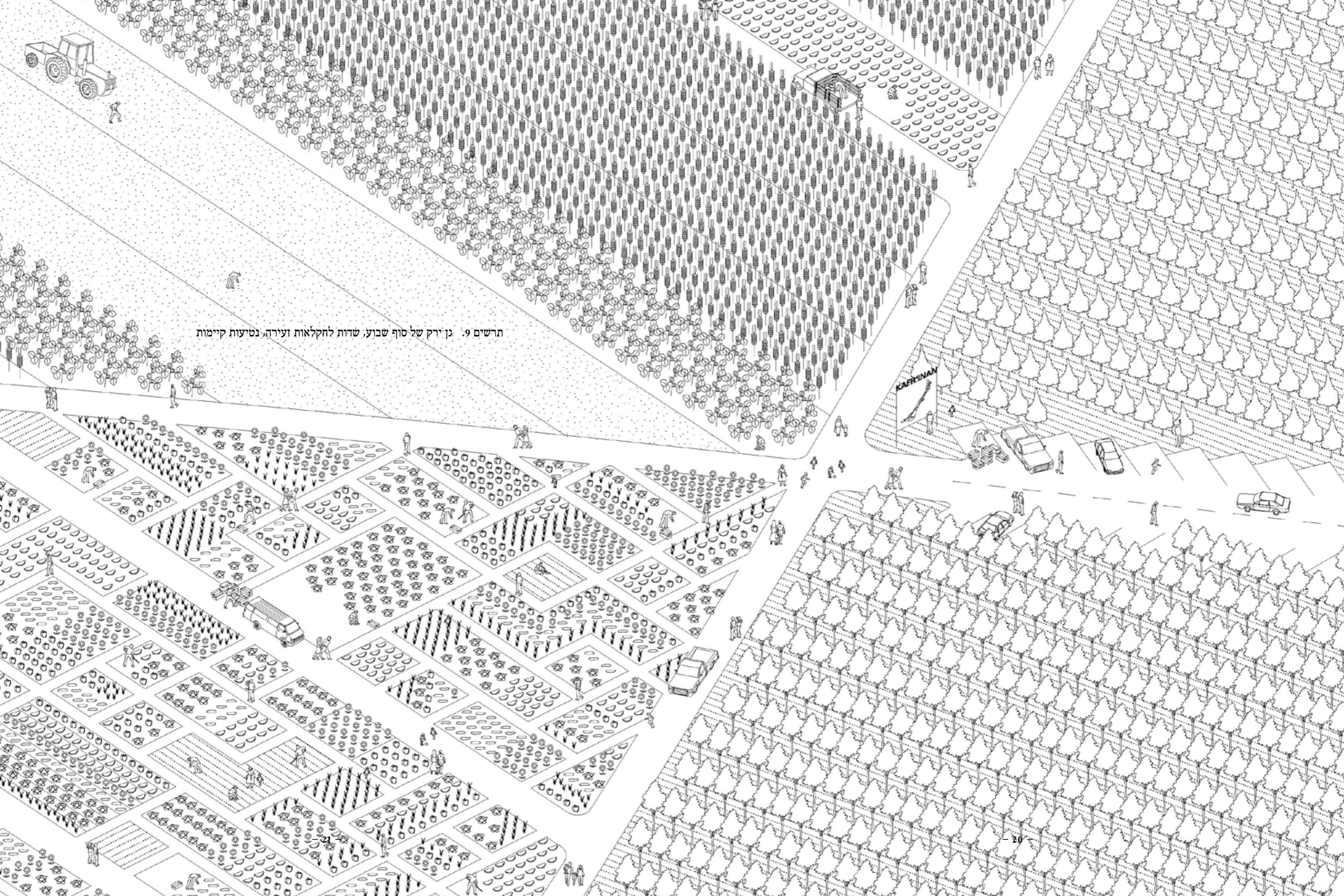
7. תרשים 7. טיפולוגיות של נוף פרודוקטיבי: גן הירק הרבי-עונתי,
גן ירק של סוף שבוע, מטעי הזיתים והפרדסים הקטנים, מרחבים
ציבוריים משותפים, מטעים משותפים לקטיף עצמי

- Roads and paths
- Field division
- - - Field division = River
- River
- 1 --> Rame
- 2 --> Mghar
- 3 --> Kafr 'Inan / Farradiya
- 4 --> Salama
- 5 --> Ein al-Asad

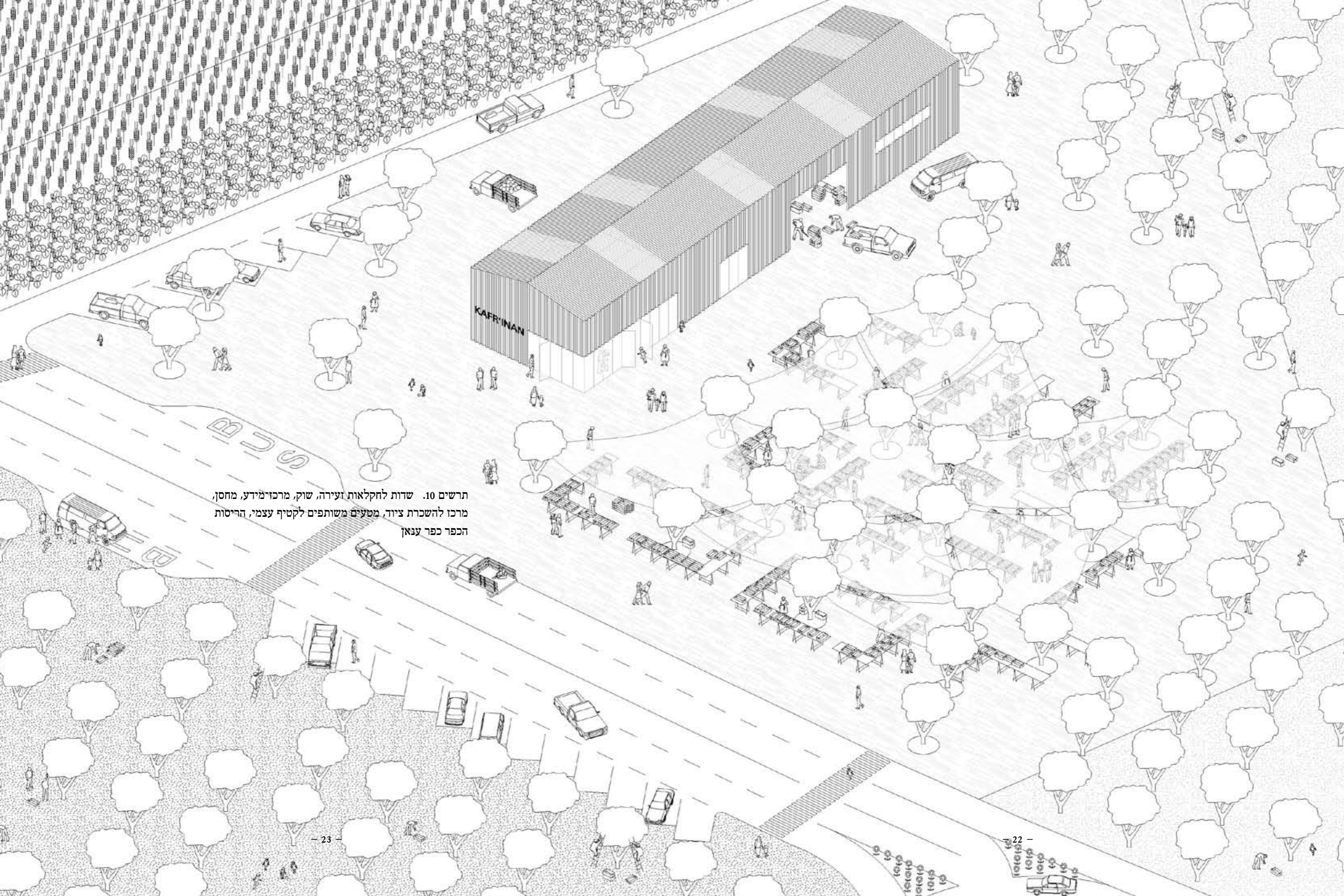

תרשים 8. גן הירק הרב-עונתי, מטעים משותפים
לקטיף עצמי, מטעי הוותים והפרדסים הקטנים

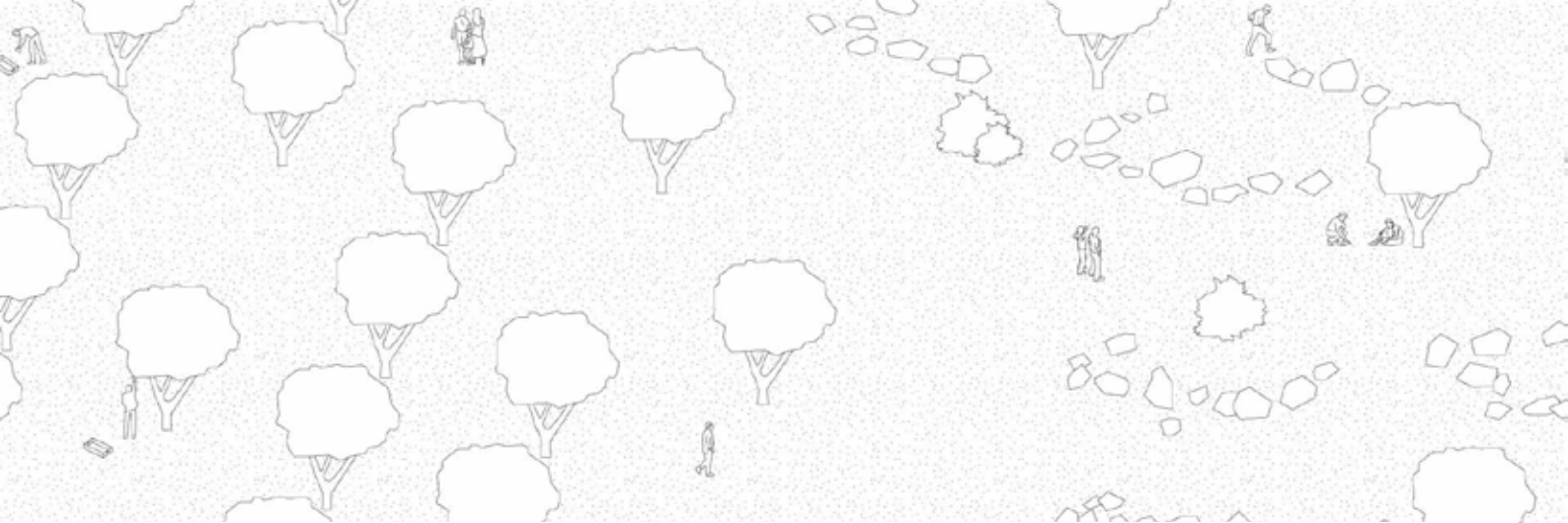

תרשים 9. גן ירק של סוף שבוע, שדות לחקלאות ועזרה, נטיעות קיימות

תרשים 10. שדות לחקלאות זעירה, שוק, מרכז-מידע, מחסן,
מרכז להשכרת ציוד, מטעים משותפים לקטיף עצמי, הריסות
הכפר כפר ענאן

סדק – כתב עת לנכבה שכאן, גיליון 6, מאי 2011
לקראת שיבת פליטים פלסטינים

מערכת: עפר כהנא, אסנת בר-אור, איוב אעמר, נורמה מוסי, איתן ברונשטיין, תומר גרדי, עמר אלע'בארי
עורך: תומר גרדי
עריכה חזותית: עפר כהנא, פרהסיה
הפקה: עמותת זוכרות
עריכה לשונית והגהה: בת-שחר גורמזאנו גורפינקל
מוציאים לאור: פרהסיה, זוכרות

